

lâ el-Mevsilî'nin öğrencisi oldu. İki yıl sonra Kâlikâlâ (Hasankale / Erzurum) halkından bir grupla birlikte Bağdat'a gitti. Halkın onlara gösterdiği itibarı göerek Kâlî nisbesini aldı.

Hayatının yirmi üç yılını geçirdiği Bağdat'ta dinî ilimleri İbn Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Ebû'l-Kâsım el-Begavî, Ebû Muhammed Yahyâ b. Muhammed, İbn Mücâhid, Ebû Ömer el-Kâdî'den; dil, edebiyat ve ahbârî İbn Düreyd, Niftaveyh, İbnü's-Serrâc, Zeccâc ve İbn Dürüsteveyh gibi âlimlerden okudu. Sâmerri'da Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî'nin derslerine devam etti. Şiir, siyer, ensâb, eyyâmü'l-Arab, özellikle lugat ve nahiv âlimlerinin biyografisi konularında geniş bilgiye sahip olan Kâlî, Irak'ta lâiyk olduğu ilgiyi göremeyince 328 (939-40) yılında Endülüs'e gitmek üzere Bağdat'tan ayrıldı. Yol boyunca uğradığı şehirlerde törenlerle karşılandı. Bir müddet Kayrevan'da kaldıktan sonra 330'da (942) Kurtuba'ya (Cordoba) ulaştı. Halife Nâsır-Lidînilâh III. Abdurrahman ile oğlu Hakem onu törenle karşıladılar. Kâlî, Halife Nâsır'ı övdüğü ve Endülüs yolculuğundan bahsettiği kasidesini bu vesileyle inşad etmiş olmalıdır. Endülüs'te öğrenci yetiştirme ve eser yazma hususunda II. Hakem'den destek gören Kâlî önemli heyetlerin başına getirilmiş, kendisine danışılan saygın bir âlim olmuş, ulemâ çevresinde bir otorite kabul edilmiştir. Kâlî, Endülüs'te Ebû Bekir Muhammed b. Hasan ez-Zübeydî, İbnü's-Sannâ' Abdullah b. Asbağ, Muhammed b. İbrâhim el-Kureşî, Ebû Eyyûb Süleyman b. Halef, Ebû Nasr Hârûn b. Mûsâ gibi birçok öğrenci yetiştirdi. Öğrencileri arasında önemli devlet görevlerinde bulunmuş simalar da vardır. Brockelmann, Kurtuba'da vefat eden Kâlî'nin beraberinde götürdüğü zengin kütüphanesiyle çok sayıda divanı ve edebî eseri Endülüs ilim muhitine tanıttığını söyler ve onu edebiyat ilmini Endülüs'e götüren ilk kişi olarak anar (GAL [Ar.], II, 277; Kâlî'nin tanıttığı eserler için bk. H. İbrâhim el-Kebîsî, XXV [1984], s. 241-245).

Eserleri. 1. *el-Emâlî**. Dil ve edebiyata dair çeşitli konuları içeren eser, Kâlî'nin Kurtuba ve Zehrâ'da verdiği ders notlarından meydana gelmiştir (Bulak 1324). *el-Emâlî*, Kâlî tarafından yazılan zeyli ile nâdir kelime ve ifadelere dair *en-Nevâdir*'i ve Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin *el-Emâlî*'deki hatalara dair *et-Tenbîh* adlı eseriyle birlikte birçok defa basılmıştır (DİA, XI, 72). 2. *el-Bânî** *fi'l-luğa*. Endülüs'te

yazılan ilk sözlüktür. Bazı harflerin sıralanışı farklı olmakla birlikte Hafîl b. Ahmed'in *Kitâbü'l-'Ayn*'da uyguladığı mahreç sistemine göre düzenlenmiş ve Halife Hakem'e sunulmuştur. Toplam 5000 varaklık bir hacme sahip olan eserin zamanımıza ulaşan iki cüzünü Hâşim et-Ta"ân neşretmiştir (Bağdad 1975; bk. Abdülalî el-Vedgîrî, s. 277-328). 3. *el-Mağşûr ve'l-memdüd*. Yine mahreç esasına göre dizilmiş maksûr ve memdüd isimler sözlüğü olan eseri Ahmed Abdülmecîd Herîdî yüksek lisans tezi olarak tahkik etmiş (1972, Câmîatü'l-Kâhire), daha sonra da yayımlamıştır (MMA, XX [1974], s. 49-130). 4. *Kitâbü Ef'alü min kezâ*. İsm-i tafdil kalıbındaki (فعل من) Arap atasözlerinin toplandığı ve 123 konuda 360 meselin yer aldığı eseri Muhammed Fâzıl İbn Âşûr neşretmiştir (Tunus 1972). 5. *Kitâbü's-Şıla* (Süleymaniye Ktp., Refsülkütâb Mustafa Efendi, nr. 756).

Kâlî'nin diğer eserleri de şunlardır: *el-İbil ve nitâcühâ ve cemî'u ahvâlihâ*, *Tefsîrü'l-Kaşâ'idü'l-Mu'allaqât ve i'râbühâ ve me'ânihâ*, *Hula'l-insân (Hal-ku'l-insân)*, *el-Hayl ve şifâtühâ*, *Fa'ül-tü ve ef'altü*, *Fihrist Ebî 'Alî ve ahbâruh ve tesmiyetü kütübihî ve tevâlîfih*, *Luğa mecmû'a*, *Mağâtîlül-fürsân* (Abdülalî el-Vedgîrî, s. 161-169). Hâşim Abdülvehhâb Yâgî, *Ebû 'Alî el-Kâlî el-luğavî el-edîb* adıyla bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır (1956, Câmîatü'l-Kâhire kısmü külliyyetü'l-âdâb).

BİBLİYOGRAFYA :

Ebû Bekir ez-Zübeydî, *Tabakâtü'n-naḥvîyyîn ve'l-luğavîyyîn* (nşr. M. Ebû'l-Fazl İbrâhim), Kahire 1984, s. 185-188; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdebâ*, VII, 25-33; İbnü'l-Kiftî, *İnbâhü'r-ruvât*, I, 239-244; İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, 226-228; Makkarî, *Nefḥu't-tîb*, III, 70-75; Brockelmann, *GAL* (Ar.), II, 277-279; J. A. Haywood, *Arabic Lexicography*, Leiden 1960, s. 56-60; Albîr Habîb Mutlak, *el-Hareketü'l-luğavîyye fi'l-Endelüs*, Beyrut 1967, s. 187-234; Hüseyin Nassâr, *el-Mu'cemü'l-'Arabî neş'etühâ ve tetavvürüh*, Kahire 1968, s. 313-331; Ömer ed-Dekkâk, *Ebû 'Alî el-Kâlî ve menhecühâ fi'l-bahş ve't-te'lif*, Halep 1977; a.mlf., "Râ'idü't-te'lîfî'l-mu'cemî fi'l-Endelüs Ebû 'Alî el-Kâlî", *et-Türâşü'l-'Arabî*, Dimaşk 1982, III, 130-144; Abdülalî el-Vedgîrî, *Ebû 'Alî el-Kâlî ve eşeruhü fi'd-dirâsâti'l-luğavîyye ve'l-edebîyye bi'l-Endelüs*, Rabat 1403/1983, tür.yer.; H. İbrâhim el-Kebîsî, "Ebû 'Alî ve eşeruhü fi'l-fikri'l-Endelüsü", *el-Mü'erriḥü'l-'Arabî*, XXV, Bağdad 1984, s. 223-260; R. Sellheim, "Ebû 'Alî", *MMLA*, LIX (1986), s. 31-48; a.mlf., "al-Kâlî", *EP* (İng.), IV, 501-502; M. Cevâd en-Nürî, "el-Bâri' fi'l-luğa li-Ebî 'Alî el-Kâlî", *el-Lisânü'l-'Arabî*, XXXVIII, Rabat 1994, s. 113-136; Moh. Ben Cheneb, "Kâlî", *İA*, VI, 133-134.

HÜSEYİN ELMALI

KALKALE

(القلاة)

Sükûn halindeki

ك، ج، د، ط، ق harflerinin kuvvetli bir ses işitilecek şekilde mahreçlerinin sarsılarak okunmasını ifade eden tecvid terimi

(bk. HARF).

KALKAN

Bir savunma silâhı.

Dîvânü lugâti't-Türk'te kalkanğ şeklinde yazılan ismin (I, 441) Moğolca'da "koruma, kollama, müdafaa, himaye" anlamını taşıyan *kalka* kelimesinden türediği kabul edilmektedir (Räsänen, s. 227; krş. Doerfer, IV, 481). Ateşli silâhların icadından önce savaşçılar ok, gürz, mızrak, kılıç vb. saldırı silâhlarına karşı kendilerini sol kollarına taktıkları kalkanla savunurlardı. Erken devir örneklerine bakılarak ilk kalkanların, arkasında tutamağı bulunan basit bir ağaç parçasından ibaret olduğu düşünülebilir. Daha sonra deri kalkanlar ortaya çıkmıştır. Bunların ilk örnekleri Hindistan, Kuzey Afrika ve Sudan menşelidir. Bu kalkanlar daha ziyade fil, gergedan, su aygırı, timsah, yaban sığırtı, deve gibi hayvanların kalın ve dayanıklı derilerinden yahut kaplumbağa kabuklarından yapılmıştır. Deri kalkanlar yuvarlak veya elips biçiminde olurdu. Ön yüzlerinin ortasında sivri bir uç, arka yüzünde ise kalkanı desteklemeye ve elle tutmaya yarayan dayanıklı bir çubuk bulunurdu. Bu tür kalkanların ilkel Afrika kültürlerine ait renkli malzemelerle süslenmiş nâdide örnekleri XIX. yüzyılın sömürge düzeni içerisinde Avrupa müzelerine taşınmıştır.

Araplar, Câhiliye devrinde olduğu gibi İslâmî dönemde de ağırlık ve büyüklüğüne göre değişen "türs, basıra, cevâb, cünne, dereka, anber, hacefe, farz" adlarını verdikleri çeşitli kalkanlara sahiptiler. Ayrıca *el-kaf* denilen, çok sayıda askerin arkasına sığınarak surlara yaklaşmak için kullandığı büyük kalkanları da vardı. Hz. Peygamber'in "zelûk" ve "fütak" adlı iki kalkanının yanında başka bir kalkanının daha bulunduğu rivayet edilmektedir (İbn Sa'd, I, 489; Köksal, XI, 169). Okçuluğuyla tanınan Ebû Talha el-Ensârî, Uhud Gazvesi'nde Resûl-i Ekrem'i deriden kalkanı ile korumuştur. Benî Kurayza yahudilerinden alınan ganimetler arasında

1500 adet küçüklü büyüklü kalkan da bulunuyordu. Müslümanlar, Kâdisiye Savaşı'nda "hacefe" adını verdikleri siğir derisinden yapılmış küçük kalkanları kullanmışlardı. Fetihlerden sonra deri yerine demir ve çelikten yapılan kalkanlar edindiler ve üzerlerine "Lâ ilâhe illallah", "Lâ gâlibe illallah" gibi ibareler veya şiirler ve hikmetli sözler yazdırdılar. Suriye Irak, Endülüs gibi bölgelerin adını taşıyan kalkanların şekil, özellik ve büyüklükleri farklı idi.

Türkler çok eski tarihlerden itibaren ağaç dalından yapılmış kalkan kullanmışlar ve bu geleneği Osmanlı devrinde de sürdürmüşlerdir. Mevcut ilk örneğini, milâttan önce V-I. yüzyıllara ait Pazırık kurganından ele geçen ve ağaç çubuklarının yanına getirilerek çit şeklinde iplerle bağlanmasıyla yapılan bir kalkanın teşkil ettiği bu tür, Osmanlı Türkleri'nde hafif ve sağlam bir malzeme olan incir ve söğüt dalından yapılıyordu. Bunlar, bükülerek ibrişim veya dayanıklı sicimlerle birbirine bağlanan dalların göbek kısımlarına perçin vazifesi de gören demir veya bakırdan yuvarlak bir levhanın raptedilmesiyle meydana getiriliyordu; içleri ise deri veya çuhayla kaplanırdı. İncir dalı kalkanların günümüze ulaşmamasına rağmen söğüt dalı kalkanların en güzel örnekleri müzelerde mevcuttur. Son derece hafif olan bu kalkanların örülmesinde kullanılan ibrişim sağlamlığı arttırırken ortasındaki metal göbek de gelebilecek kılıç darbelerini savmaya yarardı. Bu kalkanlar savaşırlara ve tâimlere, etek kısımları renkli ipek ipliklerle, göbek kısımları altın ve gümüş varaklarla süslenmiş olanları ise törenlere mahsustu. Bu türün bükülmüş ipten yapılanları da vardı. Büyük Selçuklular tarafından bilinen bu kalkanlar daha sonra İran ve Anadolu'da da kullanılmıştır. Diğer Türk kalkanları demir, bakır, hayvan derisi, hasır, karmış, ağaç kabuğu vb. maddelerden yapıldı. Bu kalkanların şekilleri kullanıldık-

ları yere ve malzemenin cinsine göre değişirdi. Kalkanların deriden yapılanlarına Arapça ifadesiyle "hacefe", sepet örgü üzerine deri geçirilmiş olanlarına ise "dereka" yahut "matrak", içbükey dikdörtgen veya elips şeklindekilere "tekne kalkan", demir veya bakırdan yapılp ortası şişkin olanlara "kubbeli kalkan" denirdi.

Derekalar daha çok Eyyübiler ve Memlûkler'ce benimsenmişti. Endülüs ve Mağrib'de de bu ismi taşıyan kalkanlar vardı; ancak bunlar şekil olarak böbreğe benziyordu. Derekaların dış yüzlerine renkli malzemelerle yapılmış süslemeler, özellikle Haçlı seferleri döneminde Avrupalıların kalkanlarındaki haç ve armalara karşı hilâl, üç hilâl, güneş ve çift başlı kartal motifleri işlenmişti. Yuvarlak demir kalkanlar etek ve göbek denilen iki kısımdan meydana gelirdi. Önlerindeki iri perçinler arka yüzdeki taşıma kayışı ve kol yastığını tutardı. XVIII. yüzyılın sonuna kadar kullanılan çelik kalkanlar demirden daha ince, dolayısıyla daha hafif fakat daha dayanıklı idi; en iyileri Halep, Antep, Diyarbakır, Dağıstan ve Kafkasya taraflarında imal ediliyordu. İran'da kullanılan bazı çelik merasim kalkanları yuvarlak olmakla birlikte göbeksizdi ve ortasında yarım daire şeklinde yüksek dört kabara vardı. Bu kalkanlar, dönemlerinin ve bölgelerinin süsleme üslupları ve teknikleriyle merasim alaylarının vazgeçilmez unsuru haline gelmişti. Göbekli, yuvarlak ve demire göre daha hafif olan bakır kalkanlar süvariler tarafından tercih edilirdi. Günümüze ulaşan örneklerin tamamının üzeri tombaklıdır. Tombağın sağladığı altın rengiyle göz alıcı hale gelen bakır kalkanlar tören silâhları arasında önemli bir yer tutardı. Demir kalkanlar gibi etek ve göbekten oluşan bakır kalkanların ilk grubu bezemesizdi ve üzerlerinde sadece rozet şeklinde perçinler bulunurdu. İkinci gruptakiler, etekten itibaren göbeğe doğru uzanan gösterişli kabartma yivlerle süslenmişti. Bu kalkan-

lar, askerin donanımında aynı teknikte yapılmış merasim miğferleriyle bir bütünlük arzederdi. Üçüncü gruptakilerin etekleri yatay kabartma yivli, göbekleri ise düzdü. Bunlar görüntü itibarıyla söğüt dalından yapılmış kalkanlara benzerdi. En gösterişli grup ise göbek ve etek kısımları kazıma, kabartma ve ajur teknikleriyle süslenmiş bakır merasim kalkanlarıydı. Üzerlerinde rastlanan bazı isimlerden, bu kalkanların yüksek rütbeli kumandanlara ait olduğunu ve altın yaldızlı görünüşleriyle merasimlerde ya bizzat kendileri ya da muhafızları, seyisleri tarafından taşınarak onların zenginliklerini ve estetik zevklerini sergilediğini göstermektedir. Bu kalkanların üzerlerine, içleri rûmîlerle doldurulmuş salbekli yarım ve tam şemseler, palmet-rûmî bordürler, Çin bulutları, lâle, sümbül, karanfil, rozet ve servi gibi dönemlerinin modasına uygun figürler içeren ajur teknikleriyle kesilmiş yaldızlı bakır levhalar veya üzerleri gümüş telkâriyle süslenmiş paftalar aplike edilirdi. Ayrıca göbek kısımlarında Âyetü'l-kürsî, besmele veya dualardan oluşan hat örnekleri bulunurdu. Bazı merasim kalkanlarının ise içi deri, dışı fes rengi kadife veya çuhayla kaplı olurdu.

Kalkan mücadele sırasında elin birini tamamen iptal etmesi, âni saldırılar sırasında vücudun reflekslerini ve belli bir kısmının hareketini engellemesi, özellikle de kılıcın kullanımdan kalkması gibi sebeplerle zaman içinde sembolik bir hale gelmiş ve ateşli silâhların yaygınlaşmasından sonra işlevini tamamen kaybetmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Divânü'lugâti't-Türk Tercümesi, I, 441; Doerfer, *TMEN*, IV, 481; Räsänen, *Versuch*, s. 227; Vâkıdî, *el-Megâzi*, I, 242-243; II, 510; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 489; II, 75; Marzî b. Ali b. Marzî et-Tarsûsî, *Mevsû'atü'l-eslihatü'l-kadîme* (nşr. Karen Sader), Beyrut 1998, s. 145-150; Peçuylu İbrâhîm, *Târih* (haz. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara 1981, I, 219; Ahmed Cevâd, *Târih-i Asker-i Osmânî*, İstanbul 1299, s. 159; Marsigli, *Osmanlı İmparatorluğunun Askeri Vaziyeti*, s. 159 vd.; Abdurraûf Avn, *el-Fennü'l-ğarbî fî şadri'l-İslâm*, Kahire 1961, s. 186-189; F. Wilkinson, *Antique Arms and Armour*, London 1972, s. 145-146; R. Elgood, *Islamic Arms and Armour*, London 1979, s. 31 vd.; D. Nicolee, *Islamische Waffen*, Graz 1981, s. 62-64; Bahaeddin Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1988, s. 66; Köksal, *İslâm Tarihi* (Medine), XI, 169; Tülin Çoruhlu, "Korunma Silâhlarından Kalkan", *İlgî*, sy. 60, İstanbul 1990, s. 18-21; Pakalın, II, 151-152; "Kalkan", *SA*, II, 924-928.

XVI. yüzyıla ait tombak kalkan ile (İstanbul Askeri Müzesi, Envanter nr. 21246), renkli ipek ipliklerle işlenmiş söğüt dalından yapılmış tören kalkanı (TSM, Envanter nr. 1/2571)

